

«ՌՈՄԵՈ ԵՎ ԶՈՒԼԻԵՏԻ» ՄԱՍԵՀՅԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

«Ռոմեո և Զուլիետ» ողբերգությունը Շեքսպիրի ստեղծագործական կյանքի ընդունված շորս ժամանակագրական շրջաններից¹ առաջինի (1595—1601) ժամանակ է գրվել: Դա այն շրջանն է, որ ամենից ավելի հատկանշվում է շեքսպիրյան «Սխալների կոմեդիա», «Սիրո ապարդյուն ճիգեր», «Երկու վերոնացի», «Ամառային գիշերվա երազ» կատակերգությունների ստեղծմամբ: Այս նույն ժամանակ գրվում են նաև «Հենրի II» քրոնիկի երեք մասերը, երկու «Ռիչարդ»-ները (III և II) և «Տիտոս Անդրոնիկոսը»: Իբրև ողբերգություն «Ռոմեո և Զուլիետ»-ը այս շրջանում լավագույնն է և առաջինը շեքսպիրյան, այսպես կոչված, մաքուր (ոչ պատմական) ողբերգություններից: Այդ ողբերգությունը կարծես եզրափակում է Շեքսպիրի ստեղծագործության առաջին շրջանը և դառնում սկիզբը երկրորդ և երրորդ շրջանների ընթացքում ստեղծված այնպիսի ողբերգությունների, ինչպիսիք են «Համլետը», «Օթելլոն», «Լիր արքան» և մյուսները:

Ամեն դեպքում «Ռոմեո և Զուլիետ» ողբերգություն է, գրված Շեքսպիրի ստեղծագործության ոչ թե ողբերգական կոչվող շրջանում, այլ՝ կատակերգական: Թերևս, դա էլ է պատճառ դարձել այն բանի, որ այս երկի լեզուն և ոճը մի շարք կողմերով ավելի նման է կատակերգությունների՝ ժողովրդական բառու բանով, երկիմաստ խոսքերով ու բառախաղերով շատ առատ ոճին: Եվ այդ առանձնահատկությունները «Ռոմեո և Զուլիետ»-ի թարգմանության գլխավոր ու բավական լուրջ դժվարություններն են:

Ողբերգությունը հայերեն թարգմանվել է 4 անգամ, ժամանակագրական կարգով դրանք հետևյալ թարգմանություններն են՝ Ա. Կ. Տետյանի, Հովհաննես Մասեհյանի, Մեսրոպ Նուպարյանի և Խաչիկ Դաշտենցի: Եթե Մասեհյանի թարգմանության երկրորդ տարբերակը առանձին թարգմանություն հաշվենք, որի համար հիմք կա, ապա այն ընդհանուր ցանկում կլինի հինգերորդը: Այս հինգ թարգմանությունները հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ.

1. Ա. Կ. Տետեյանի թարգմանությունը՝ «Հոռմեոս և Ճիլիէդդա», Ձմյուռնիա, 1866:

2. Հ. Մասեհյանի թարգմանության առաջին տարբերակը՝ «Ռոմէո և Ջուլիէտ», Թիֆլիս, 1896:

3. Մ. Նուպարյանի թարգմանությունը՝ «Ռոմէո և Ժիլիէդդա», Իզմիր, 1912:

4. Խ. Դաշտենցիի թարգմանությունը՝ «Ռոմեո և Ջուլիետ», Երևան, 1951 (Վ. Շեքսպիր, Ընտիր երկեր, հատ. I, էջ 407—497):

5. Հ. Մասեհյանի թարգմանության երկրորդ տարբերակը՝ «Ռոմեո և Ջուլիէտ», Թեհրան, 1962:

Հ. Մասեհյանը շեքսպիրյան երկերի թարգմանության գործին ձեռնամուխ է եղել 1891 թվականից², իսկ «Ռոմեո և Ջուլիետը» թարգմանել է 1895-ին, երբ թարգմանական որոշ փորձ էր ձեռք բերել: Մինչ այդ նա թարգմանել էր «Համլետ»-ը (1891—1892), «Ինչպես կուզեք»-ը (1893), «Անտոնիոս և Կլեոպատրա»-ն (1893), «Մակբեթ»-ը (1893) և «Արքա Լիր»-ը (1895)³: Հրատարակված գործերի մեջ «Ռոմեո և Ջուլիետը» երրորդն է. «Համլետ»-ից (1894) և «Ինչպես կուզեք»-ից հետո Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերությունը լույս է ընծայել «Ռոմեո և Ջուլիետ»-ը:

Երբ համեմատում ենք «Ռոմեո և Ջուլիետ»-ի Մասեհյանի թարգմանության առաջին և երկրորդ տարբերակները, պարզ է դառնում, որ նրանց բնագրային տարբերությունները մեծ են, այն աստիճան, որ կարող են երկու տարբեր թարգմանություններ համարվել:

Առաջին տարբերակը, որը, հարկավ, Մասեհյանի համար անցյալ դարավերջին եղել է ոչ թե առաջին տարբերակ, այլ պարզապես «Ռոմեո և Ջուլիետ»-ի թարգմանություն, թե՛ որպես հայ թարգմանական արվեստի նմուշ և թե՛ որպես առհասարակ՝ արևելահայերեն դրամատիկ-բանաստեղծական երկ բավական արժեքավոր է:

Հիշենք, որ դա այն ժամանակ էր, որի մասին Թոմանյանը գրում էր. «Եթե լեզուն ճոխանում, կազմակերպվում է գեղարվեստական գրականության մեջ—այդ գրականությունն ինքը այնքան աղքատ է եղել, որ յուր է գնացել համարյա լրագրական լեզվով»⁴:

Արևելահայ գրական լեզվով այն ժամանակ Շեքսպիր թարգմանելը առհասարակ հանդգնություն էր, գլխավորապես այն պատճառով, որ նոր հայերենը դեռևս ուժ չուներ վերարտադրելու շեքսպիրյան երկերի բարձր արվեստը: Եվ շնայած դրան, Մասեհյանի թարգմանական առաջին փորձերը հաջող էին. «Իմ լիասիրտ հարգանքը պ. Հովհաննես Մասեհյանին, որ անգլիերենից հայերենի է վերածում Շեքսպիրը, որ հայկական աղքատ հողում պատվաստում է. Գյոթեի խոսքերով ասենք, էն հսկայական կաղնին, որի մոտ միանում ու որից բաժանվում են գրականության բոլոր ճյուղերը: Եվ առանձին հաճույքով պետք

է ասեմ, իր գործերը էնպէս կտորներ ունեն, էնքան կորովի ու թափով, որոնց հետ ոռակական լավագույն թարգմանությունները դժվար թե համեմատվեն»⁵, — գրել է Թումանյանը «Համլետ»-ի թարգմանության մասին: Կարծում ենք նույն գնահատականը կարելի է տալ նաև «Ռոմեո և Զուլիետ»-ի թարգմանության առաջին տարբերակին: Մասնհայանի թարգմանական-գեղարվեստական խոսքի այն ներքին ուժը, յուրահատուկ բանաստեղծական ոճը, որոնք Շեքսպիրի հայ ամենախոշոր թարգմանչի խոսքարվեստի հիմնական արժանիքներն են, արդեն առկա են «Ռոմեո և Զուլիետ»-ի այս թարգմանության մեջ: Ահա գլխավոր հերոսի խոսքից մի նմուշ:

Րոմեո

Տանջանք է, ոչ գութ.

Երկինքն այստեղ է, ուր Զուլիետն է ապրում.
Եվ ամեն կատու, շուն և մուկ շընչին,
Ամեն անարգ բան ապրում են այստեղ,
Այս երկրների մեջ, և Զուլիետի վրա
Կարող են հայել, բայց Րոմեոն—ո՛չ:
Ավելի արժանիք, պատիվ և շընորհ
Ունին գիշասուն զազիր ճանճերը,
Քան թե Րոմեոն, նոքա կարող են
Մատչել և դիպչել քաղցրիկ Զուլիետի
Հրաշափառ ձեռքի ըսպիտակության,
Կամ անմահական մի երանություն
Գողանալ նորա այն շըրթունքներից,
Որ իրանց անարատ և վեստալական
Համեստության մեջ՝ շիկնած են ընդմիշտ,
Մեղք համարելով այն համթուլրները՝
Որ նոքա իրանք իրանց են տալիս:
Ճանճեր կարող են. այնինչ ես՝ այստեղից
Պետք է փախուստ տամ: Նրանք աղատ մարդիկ են,
Իսկ ես աքսորված. և դեռ ասում ես՝
Թե մահն աքսոր չէ: Րոմեոն չէ կարող,
Նա աքսորված է: Չունեի՞ր մի թույն,
Կամ մի սուր դանակ կամ հանկարծական
Մի մահու գործիք, ոչ այդչափ անարգ,
Ինձ ըսպաննելու, բացի այդ բառից—
«Ախուրված, ախուրված»: Այդ բառը, օ՛հ, հա՛յր,

Դեներն են գործածում. սև դրժոխքի մեջ.

Ունալու ձայներ կըցվում են դորան՝

(էջ 116—117)

Այստեղ շափից սկսած մինչև ոճական բոլոր առանձնահատկությունները մասնհյանական են: Ռոմանտիկ կերպարին հատուկ խոսքի բանաստեղծականության հաջող պահպանումով (նույնն առկա է նաև գլխավոր հերոսի մի շարք այլ խոսքերի մեջ), իհարկե, հայերեն թարգմանության մեջ պահպանվում է նաև կերպարի շեքսպիրյան կերտման այդ հնարանքը: Նույնը կարելի է ասել նաև այլ կերպարների խոսքային յուրահատկությունների մասին, բայց դրանով հանդերձ բոլոր երկխոսությունների ու մենախոսությունների մեջ առկա է մասնհյանական հատուկ ոճը: Ահա մի նմուշ էլ Կապուլետի խոսքից.

Ես պետք է կըրկնեմ ինչ որ ասացի.—

Ջավակս աշխարհին դեռ անծանոթ է.

Հազիվ է տեսել տասնուչորս տարի:

Երկու ամառ էլ թող թառամին դեռ

Իրանց սիգանքով՝ նախքան թե նըրան

Հասուն համարենք մի հարս դառնալու:

(էջ 24—25)

Ողբերգության առաջին տարբերակի խոսքարվեստի մասին ընդհանուր պատկերացումը ավելի ամբողջական դարձնելու համար մի հատված էլ բերում ենք լեդի Կապուլետի խոսքից.

Կարո՞ղ ես սիրել այդ ջենտլմենին:

Այս գիշեր նըրան մեր խընճույքի մեջ

Կըտեսնես անշուշտ, հայնժամ դու կարդա

Ջահել Պարիսի դեմքի հատորը

Եվ գըտիր այնտեղ այն հրապույրները,

Որ գեղեցկության գրիչն է գըծադրել.

Քըննիր երեսի ամեն մեկ գիծը,

Տես ինչպես մեկը մյուսին տալիս է

Ներդաշնակություն. և եթե մի բան

Այդ պերճ հատորում քեզ անհայտ մընա

Կըգըտնես գըրված նըրա աչքերի

Լուսանցքի միջին: Այդ՝ սիրո թանկ գիրքը,

Այդ մինչև հիմա անկազմ սիրողը,

Կատարյալ գեղեցիկ լինելու համար

Կազմի պետք ունի. ծովի մեջ ձուկը

Շատ մեծ փայլ ունի, և շրջեղ բան է
Որ դըրսից սիրունը ներսից թաքցընե
Նույնպես մի սիրուն: Շատերի աչքին
Պերճ է այն գիրքը, որ պարփակում է
Ոսկի հեքիաթը ոսկի կըղպանքով.
Նույնպես էլ և դու, առնելով նրան՝
Առնում ես բաժին բոլոր բաներից
Ինչ որ նա ունի, առանց որ քեզնից
Մի բան պակասի:

(էջ 34—35)

«Ռումեո և Զուլիետ»-ի թարգմանության առաջին տարբերակը իր բանար-
վեստով անպայման հաջողված գործ է, նաև նշանակալից նվաճում 1890-ա-
կան թվականների հայ գրականության համար: Եվ եթե մեր ձեռքի տակ չը-
լինեիր թարգմանության երկրորդ տարբերակը, առաջինը կմնար իբրև հայ
թարգմանական գրականության լավագույն նմուշներից մեկը: Ընդ որում,
բնագրի հետ այդ տարբերակի մանրամասն համեմատությունը նույնպես այդ
եզրակացության է բերում: Եվ թարգմանության երկրորդ տարբերակի առկա-
յությունն է, որ առաջինը հանում է Մասեհյանի լավագույն թարգմանություն-
ների պատվանդանից:

* * *

«Ռումեո և Զուլիետ» ողբերգության Մասեհյանի թարգմանության երկ-
րորդ տարբերակը, ինչպես ասվեց, կարելի է նոր թարգմանություն համարել.
չկա առաջին տարբերակի որևէ մեծ թե փոքր երկխոսություն, մենախոսու-
թյուն, անգամ մի ամբողջական նախադասություն, որ նորովի թարգմանված
չլինի երկրորդ տարբերակում: Իբրև օրինակ վերցնենք վերը բերված նմուշնե-
րից որևէ մեկի թարգմանության երկրորդ տարբերակը:

Ահա Ռումեոյի խոսքը («Տանջանք է, ոչ գութ...»).

Չարչարանք է դա, ոչ ողորմություն.

Երկինքն այստեղ է, ուր որ Զուլիետն է,

Եվ ամեն կատու, և շուն, և մկնիկ, ամեն փուլ էակ

Ապրում է այստեղ արքայության մեջ.

Կարող է նայել Զուլիետի վրա, իսկ Ռումեոն ոչ.

Դիակի ճանճերն ավելի պատիվ, հարգ ու դիրք ունեն,

Քան թե Ռումեոն. կարող են դիպչել

Քաղցրիկ Զուլիետի այն հրաշք ձեռքի սպիտակության,

Եվ անմահական վայելք գողանալ նրա շրթունքից,

Որոնք, անարատ և վեստալական համեստությունով
 Հավետ կարմրած են, իրարու տված համբույրներն անգամ
 Մեղք համարելով, իսկ Ռոմեոն ոչ. նա աքսորված է.
 Ճանճերն այս բանը կարո՞ղ են անել,
 Իսկ ես այստեղից փախուստ պետք է տամ,
 Կարծես թե նրանք ազատ մարդիկ են, իսկ ես աքսորված:
 Եվ դեռ ասում ես աքսորը մահ չէ՞:
 Չունեի՞ր արդյոք բաղադրած մի թույն, սրասայր դաշույն,
 Կամ մահացնելու որևէ միջոց, ոչ այնքան անարգ,
 Որքան «աքսորը», որ ինձ սպանե.—աքսոր.—օհ, հայր իմ,
 Դատապարտներն են այդ բառը հնչում սև դժոխքի մեջ,
 Ցավի ոռնոց է դրան հետևում:
 (Էջ 95—96)

Միևնույն խոսքի թարգմանական երկու տարբերակների համեմատությամբ միմյանց և բնագրի հետ ի հայտ է բերում նրանց միջև եղած երեք գլխավոր տարբերություններ.

1. Առաջին տարբերակում տեղ գտած այնպիսի ձևեր, ինչպես՝ ունիւ, ետ-
 քա, ետքա, դոքան, իրանց, չէ կառող, որոնք բնորոշ էին անցյալ դարի գրական
 արեւելահայերենին, իսկ XX դարում հնացած էին, թարգմանության երկրորդ
 տարբերակում չկան, ինչպես նաև Րոմեո (Րոմէօ) հնացած ձևին փոխարինել է
 Ռոմեոն—ն (Ռոմէօ):

2. Անգլերեն բնագրի համեմատ մի շարք արտահայտություններ ավելի
 ճշտված են, ավելի մոտ են բնագրին, ինչպես, օրինակ, «And say'st thou
 yet, that exile is not death?» նախադասությունը առաջին տարբերակում
 թարգմանված է. «Եվ դեռ ասում ես՝ թե մահն աքսոր չէ», ճիշտը երկրորդ տար-
 բերակինն է, «Եվ դեռ ասում ես աքսորը մահ չէ» (exile—աքսոր):

3. Փոխված է ոտանավորի տողերում վանկերի քանակը՝ առաջին տարբե-
 րակի 10 վանկանի յամբ—անապաստյան տողին փոխարինել է նույն չափն ունե-
 ցող 15 վանկանի տողը, որը հնարավորություն է տվել թարգմանչին ավելի
 «ազատ զգալու» իրեն:

Պետք է ասել, որ տղերբուհիայն այս փոքր հատվածի երկու թարգմանու-
 թյունների միջև եղած հիշյալ գլխավոր տարբերությունները հատկանշական են
 թարգմանական երկու տարբերակների համար ընդհանրապես: Կարելի է ավե-
 ւացնել հետևյալը (իբրև շորորոգ տարբերություն). առաջին տարբերակի հա-
 մեմատ երկրորդում կատարված են նաև մի շարք լեզվաոճական շտկումներ,
 բարելավումներ, որոնք չեն առնչվում հայոց լեզվի զարգացման կամ բառերի
 հնացած լինելու հանգամանքի հետ, այլ սոսկ այնպիսի փոփոխություններ են,

որոնք գեղագիտական տեսակետից ավելի արժեքավոր են դարձրել խոսքը, նաև ավելի մոտեցրել խոսքի շեքսպիրյան ոգուն:

Այսպիսով, թարգմանության երկու փոփոխականների միջև հիմնական կամ գլխավոր շորս տեսակ տարբերություններ կարելի է նշել, իսկ նրանց, ինչպես և ուրիշ, ավելի երկրորդական տարբերությունների հիմնական արդյունքը եղել է «Ռոմեո և Ջուլիետ»-ի հայերեն թարգմանության գեղարվեստական ընդհանուր մակարդակի բարձրացումը: Դա իր հերթին երկու որոշակի արտահայտություն ունի. մի կողմից թարգմանությունն ավելի շատ մասնհյանական ոճ ու բնույթ է ստացել, և այդ մասնհյանականությունը ինքը զարգացել ու բլուրեղացել է, մյուս կողմից այդ թարգմանությունը իր ոգով ու բառով ավելի շեքսպիրականացել է, ավելի մոտեցել շեքսպիրյան բնագրի ոգուն ու ոճին, որն ինքնընտանիքյան թարգմանության գեղարվեստական արժանիքների մեծացում է նշանակում:

Այժմ վերոհիշյալ շորս տեսակ փոփոխությունները փորձենք ցուցադրել ողբերգության երկու՝ մեզ հետաքրքրող թարգմանությունների ամենատարբեր մասերից առնված օրինակներով:

1. Հնացած լեզվամիջոցների զտում և նորոգում:

Երբ Մասնհյանը սկսեց թարգմանել Շեքսպիրի երկերը, հայ չափածո գրականության մեջ դեռևս տիրապետող դիրք ունեւր լեզվական այն որակը, որ երբեմն կոչվում է հյուսիսափայլյան-շահագիզյան և որը բանասիրության մեջ բնորոշվում է իբրև «գրքային, անկենդան, երկարաբան»⁷ կամ «գրքայնության և արխարզմի» բնույթ ունեցող⁸:

Հասկանալի է, որ Հ. Մասնհյանը 1890-ական թվականներին չէր կարող լիովին ազատ լինել այդ լեզվի կնիքից: Թեև, հավանաբար, 90-ական թվականներին լեզվական այդ որակն արդեն տեղի էր տալիս գեղարվեստական լեզվի մի նոր որակի առջև, որը լիովին պետք է ձևավորվեր հաջորդ դարի առաջին տասնամյակում իր մի քանի կարևոր տարբերակներով՝ արտահայտված Թումանյանի, Իսահակյանի և մանավանդ Տերյանի բանաստեղծություններում:

«Ռոմեո և Ջուլիետ»-ի առաջին մասնհյանական թարգմանության մեջ իբրև արևելահայ գրական լեզվի զարգացման նախորդ շրջանին բնորոշ լեզվամիջոցներ ամենից առաջ առանձնանում են դերանվանական հին ձևերը, ինչպես՝ «նոցա ծառաների մեջն է» (10), «Այո՛, կույսերին կամ նոցա կուսությունը» (11), «Թող առաջ նոքա սկսեն» (11), «Նորաւնց համար մեծ անպատվություն կլինի» (12), «Ուզում եմ միայն պահել սորաւնց մեջ», «Զե՛ն լսում սոքա» (15), «Նորա կողմ գնացի» (17), «Ոչ նորա խոհերին» (17), «Նորա պատճառը» (17), «Նոցա ցավերը ամենայն փութով» (18), «Նոցա շունչը ապականված է» (41), «Ինձ օգնե սորաւն հավաքենք» (43), «Նորաւն արյունակից» (120), «Նորաւն ներե» (131), «Նորաւն խմեցնե» (132) և այլն: Թեև, ինչպես առ-

հասարակ այն շրջանի գրական արեւելահայերենում, այնպես էլ Մասեհյանի այդ ժամանակվա թարգմանություններում (այս թարգմանության մեջ ևս), այդ հին, անկենդան ձևերին զուգահեռ գործածվել են նաև բնորոշ աշխարհաբարյան համանիշներ, ինչպես, օրինակ, «Եվ նրանց դատեց» (16), «Տեսել է՞ր նրան այտեղ» (17), «Շնչում է նրանց» (42), «անպատվեց նրան» (47) և այլն:

Հնացած ձևերի մեջ աչքի է ընկնում նաև վերա կապը, որի վրա, այժմ ընդունված ձևը ևս գործածված է այս թարգմանության մեջ. օրինակներ. «Մեր վերա եք ձեր բույթը կծում», «ամպերի վերա» (17), «Դեռ արտասվում ես Տիրալտի վերա» (130), «Թեթև է նստել իր գահի վերա» (165) և այլն: Բայց և՛ «Ի՞նչ է, երեսի՞ վրա» (32), «խորհիր այսուհետ ամուսնության վրա» (33), «Տիկիներին շրթունքների վրա» (40), «Մի դներ նոր մեղք իմ գլխիս վրա» (175) և այլն: Գերակշռում է վրա ձևը:

Թարգմանության երկրորդ տարբերակում այս բոլոր նորա, նոքա, նոցա, դորա, սոքա, վերա և համանման ձևերը այլևս չկան: Ծիշտ չի լինի ասել, թե նրանք բոլոր դեպքերում թարգմանչի կողմից ուղղակի փոխարինվել են նրա, նրանք, նրանց, դրա, սրանք, վրա և մյուս, այժմ ընդունված ձևերով, քանի որ թարգմանության երկրորդ տարբերակը առաջինի բառ-բառի դիմաց մշակում չէ, այլ ավելի շուտ նոր թարգմանություն: Մասեհյանը ստեղծելով թարգմանության երկրորդ տարբերակը (ինչպես և մյուս թարգմանությունների վերջին տարբերակները), պարզապես իր լեզվի մեջ այլևս չէր գործածում այդ հնացած ձևերը: Չնայած սրան, մի քանի դեպքում ամբողջական խոսքի մեջ դիտվում է հին ձևերը նորերով փոխարինելու ակնհայտ հանգամանք: Օրինակ, թարգմանության առաջին տարբերակում ունենք.

Վեճը մեր տերերի և մեր՝ նոցա ծառաների մեջն է (10):

Երկրորդ տարբերակում.

Կռիվը միայն մեր տերերի և մեր՝ նրանց ծառաների մեջ է (8):

Կամ՝ I տարբերակ.

Սա մ. Ո՛չ, ա՛յնպես հասկանան, ինչպես կհամարձակվեն: Ես նոցա երեսին կնայեմ և բույթս կկծեմ: Եթե հանդուրժեն, այդ նոքանց համար մեծ անպատվություն կլինի:

Աբր.— Մե՞ր վերա եք ձեր բույթը կծում, պարոն:

II տարբերակ.

Սա մ.— Չէ՛, ինչպես կհամարձակվեն: Ես նրանց վրա բույթս կըկծեմ: Եթե ձայն չհանեն, դա նրանց համար անպատվություն կլինի:

Աբր.— Մե՞ր վրա ես բույթդ կծում, պարոն:

Թարգմանության առաջին տարբերակում շատ կան նաև ուրիշ հնացած ձևեր, ինչպես, օրինակ, «Դո՛ւք, որ պղծում եք այս պողովաթը» (15), «Ինձնից մի վախենա՛ր» (11), «Բայց ոչ, մի՛ ասեր» (20), «Որոնք բախտ ունին» (23), «Թող ապա փոխվին իր արցունքները» (29), «Ոչինչ չէ պահե՛ր» (73), «Քաղաքավարությունից բեխվիլ» (78), «Զի մաշիլ մայթը» (93) և այլն:

Նոր տարբերակում այսպիսի ձևերը ևս բացակայում են կամ հազվադեպ են հանդիպում: Օրինակ, պողովատի փոխարեն կա պողպատ. «Որ այդ պողպատը եղբոր արյունով սրբապղծում եք» (12): Առկա են նաև «Մի՛ վախենա՛» այլևս որակ չեն կազմում, քանակով էլ աննշան են և նախորդ շրջանից մնացած վերապրուկների արժեք ունեն:

Պետք է ասել, որ նոր տարբերակում ևս երբեմն հանդիպում են որոշ հին և հնացած լեզվաձևեր. ինչպես բույք (10), «լբանես ինձ» (53), փոխվեցա՛ր (58), չէ ցրել (58), չէ դադարել (58) և այլն: Բայց սրանք Մասեհյանի խոսքում այլևս որակ չեն կազմում, քանակով էլ աննշան են և նախորդ շրջանից մնացած վերապրուկների արժեք ունեն:

Հնացած լեզվամիջոցներից պետք է համարել նաև մի քանի բարբառային ձևեր, որոնք առկա են առաջին Թարգմանության մեջ և առհասարակ օգտագործվում էին գրական լեզվում 1890-ական թվականներին: Ահա դերանվանական մի քանի ձևեր՝ «Խաւնց վեհաշուք ծանր հագուստները» (15), «Խաւնց սեւությամբ մեզ հիշեցնում են» (23), «Թե սերը բիրտ է քեզի հետ» (37), «Թեւադրեց ինձի հարց ու փորձ անել» (61) և այլն, որոնք երկրորդ Թարգմանության մեջ չկան: Փոխարենը գործածված են իրենց, քեզ, ինձ գրական ձևերը:

2. «Ռոմեո և Ջուլիետ»-ի ուղադրության առարկա երկու Թարգմանությունների միջև եղած տարբերությունների մյուս խումբը, ինչպես ասվեց, կապված է անգլերեն բնագրի համեմատ Թարգմանության հարադատության աստիճանի հետ: Մի քանի օրինակներով փորձենք ցույց տալ, որ Թարգմանության երկրորդ տարբերակը առաջինի համեմատ ընդամենը առմամբ ավելի մոտեցված է անգլերեն բնագրին:

Նախ վերցնենք ողբերգության ամենասկզբի երկխոսությունը:

Sam. Gregory, o'my word, we'll not carry coals.

Gre. No, for then we should be colliers.

Sam. I mean, an we be in choler, we'll draw.

Gre. Ay, while you live, draw your neck out of the collar.

Sam. I strike quickly, being moved.

Gre. But thou art not quickly moved to strike.

Sam. A dog of the house of Montague moves me⁹.

Ստորև տալիս ենք բառացի հնարավոր ճշգրիտ թարգմանությունը.

Սամսոն.— Գրեգորիո, խոսքս վկա, մենք չպետք է տանենք ածուխը (coal):

Գրեգորիո.— Ո՛չ, թե չէ մենք կդառնանք ածխագործներ (colliers):

Սամսոն.— Ես նկատի ունեմ (ուզում եմ ասել), որ հենց որ մենք բարկանանք (be in choler—մաղձոտենք), մենք դուրս կբաշենք [մեր սրերը]:

Գրեգորիո.— Է՛հ, քանի ողջ ես, վիզդ օծի՛ք (կամ օգակից՝ բնագրում collar) դուրս քաշիր (այսինքն՝ տե՛ս, զգուշացիր փորձանքի մեջ չընկնես):

Սամսոն.— Ես խփում եմ իսկույն (շուտ), հենց որ գրգռվում եմ:

Գրեգորիո.— Բայց դու իսկույն չես գրգռվում խփելու համար:

Սամսոն.— Մի շուն Մոնտեգյունների տնից գրգռում է ինձ:

«Ռոմեոն և Զուլիխտ»-ի շատ հատվածների ոճական արժեքը, ինչպես վերև ասել ենք, հիմնված է անգլերենին հատուկ բառախաղերի վրա, և չափազանց դժվար են թարգմանվում այլ լեզուների: Հենց այդպիսի բառախաղով էլ սկսվում է ողբերգությունը: Բերված երկխոսության իմաստի նրբերանգները և սրամտությունը հիմնված են անգլերեն coal (ածուխ), collier (ածխագործ), choler (մաղձոտություն, բարկանալ) և collar (օծիք, օղակ) նման հնչող բառերի խաղի վրա, որ որևէ այլ լեզվով նույնությամբ արտահայտել անհնար է:

Առաջին տարբերակում Մասեհյանը բառախաղը բոլորովին մի կողմ է թողել և ուղղակի հայերեն վերարտադրել երկխոսության մոտավոր բովանդակությամբ: Ահա այդ հատվածը.

Սամսոն.— Գրեգորիո, հավատա՛, մենք խայտառակություն կուլ տվողը չենք:

Գրեգորիո.— Ո՛չ, այլապես մենք խայտառակ կլինեինք:

Սամսոն.— Ուզում եմ ասել, որ եթե ամբ բարկացնեն՝ սրերս դուրս կբաշենք:

Գրեգորիո.— Այո՛, բայց զգույշ կաց, որ վիզդ դուրս չքաշեն:

Սամսոն.— Ես իսկույն զարկում եմ, հենց որ ինձ գրգռում են:

Գրեգորիո.— Բայց դու շուտ չես գրգռվում զարկելու:

Սամսոն.— Մոնտեգյունների տան շներից մեկը ինձ գրգռում է:

(Էջ 9—10)

Այս կերպ թարգմանիչը շատ է հեռացել բնագրի ոճից, խոսքախաղից հետք անգամ չի մնացել: Թարգմանության երկրորդ տարբերակի վրա աշխա-

տելիս Մասեհյանը ջանացել է բնագրի խոսքախաղից որոշ բեկորներ, նշույլներ պահպանել, և այդ, կարծես, նրան հաջողվել է։ Ահա նույն կտորը երկրորդ թարգմանությամբ։

Սամսոն.— Գրիգորիո, ազնիվ խոսք, մենք այդ մուրը չենք կարող տանել։

Գրիգորիո.— Ո՛ր, թե չէ՝ մեզ կասեն ածուխ տանողներ։

Սամսոն.— Ուզում եմ ասել՝ հենց որ բարկանանք, սուրը կքաշենք։

Գրիգորիո.— Հա՛, քանի ողջ ես, վիզդ օղակից դուրս քաշիր։

Սամսոն.— Երբ ինձ գրգռում են, շուտ եմ զարկում։

Գրիգորիո.— Բայց շուտ չես գրգռվում, որ զարկես։

Սամսոն.— Մոնտեգյուների տնից մի շուն ինձ գրգռում է։

(էջ 7—8)

Թարգմանիչը հաջողությամբ օգտագործել է հայերենում մուտ բառի փոխաբերական իմաստը, որն է՝ անպատվություն. «Մենք այդ մուրը չենք կարող տանել» խոսքի մեջ մասամբ պահպանվել է անգլերեն coal (ածուխ) բառի իմաստը (մրոտվում են ածուխից), ինչպես և բնագրի ամբողջ խոսքի իմաստը՝ անպատվությունը կամ խայտառակությունը տանել չկարողանալու, կուլ չտալու վերաբերյալ։ Սամսոնի այդ խոսքին կարծես ներդաշնակ է նաև Գրիգորիոյի պատասխանը՝ եթե մուրը իրենք չսրբեն (այսինքն, փոխաբերաբար, եթե անպատվությունը տանեն, կուլ տան), բառացիորեն մրոտ կման և կնմանվեն ածուխ տաճողներին։ «Մեզ կասեն ածուխ տանողներ» խոսքի մեջ գուցե և շատ ուժեղ չի արտահայտված անպատիվ մնալու, խայտառակ լինելու փոխաբերությունը, բայց ընկալվում է անշուշտ։ Մասեհյանը իր թարգմանությունը կառուցել է հայերեն մուտ բառի փոխաբերական (ամոթանք, անպատվություն) և ուղղակի (ածուխից առաջացող սևություն) իմաստների, ինչպես և առանձին բայի երկու իմաստների (տանել—համբիրելու, դիմանալու և կրելու նշանակություններով) վրա։ Դրանով թարգմանիչը հայերեն խոսքը հնարավորին չափ հարազատ է պահել անգլերեն բնագրին, և այդ ոչ միայն նրանով, որ այսպես թե այնպես պահպանել է ածուխ, ածխագործ բառերի նշանակությունները և դերը, այլ նաև նրանով, որ թարգմանված խոսքի մեջ կարողացել է պահպանել բառախաղ՝ հենված հայերենի հնարավորությունների վրա։

«Ռոմեո և Ջուլիետ»-ի նորագույն թարգմանիչը՝ Խաչիկ Դաշտենցը, ըստ երևույթին հաջող է համարել Մասեհյանի այդ մոտեցումը և հիմնականում հետևել է նրան։

Սամ.— Հավատա, Գրիգորիո, մենք թույլ չենք տա, որ մեզ ածուխի պես սևացնեն։

Գրիգ.— Անշուշտ, թե չէ ածխագործ կդառնանք՝

Այս հատվածի այլ լեզուներով կատարված թարգմանությունների մեջ ամենատարբեր մոտեցումներ են ցույց տրվել. մերթ սոսկ բովանդակությունն են վերարտադրել, մերթ բառացի են թարգմանել (այս դեպքում՝ միշտ անհաջող), մերթ էլ թարգմանված լեզվի մեջ եղած համապատասխան բառախաղ են օգտագործել: Օրինակ, ռուսերեն հաջողված թարգմանություններից մեկի մեջ (Շչեպկին-Վուպերնիկի) օգտագործված է ռուսերեն «бобов разводить», «огород городить» արտահայտությունների փոխաբերությունները.

Самс. — Уж поверь моему слову, Грегори, мы бобов разводить не станем.

Грег. — Конечно, нет, а то мы были бы огородниками.

Самс. — Я хочу сказать: чуть что — я огород городить не намерен, сразу схвачусь за меч!¹⁰

Իրոք հաջող է իբրև խոսք առանձին վերցրած, բայց շատ է հեռացած բնագրի թե՛ անգլերեն բառախաղի նյութական ատաղձից, թե՛ էությունից: Մասեհյանի մոտեցումը այն ավելի մեծ արժանիքն ունի, որ առավելագույն չափով պահպանել է բնագրի զգացողությունը:

Մասեհյանը իր երկրորդ տարբերակում բնագրի բառին և ոգուն ավելի է մոտեցել նաև նույն երկխոսության մյուս բառախաղը վերաթարգմանելիս: Մամսոնը պարծենկոտորեն ասում է. I mean an we be in choler we'll draw Այստեղ draw—քաշել, դուրս քաշել վերաբերում է սրերին: Գրիգորիոն այդ նույն բառի սրամիտ խաղով նրբորեն երգիծում է խոսակցի պարծենկոտ կեցվածքը. Ay, while you live, draw your neck out of the collar. Այստեղ choler ու: collar իմաստով բոլորովին տարբեր, բայց նման արտասանվող բառերի և draw բառի տարբեր իմաստների խաղն է առկա: Մասեհյանի առաջին թարգմանության մեջ փաշել բայի բառախաղ է ստեղծված, բայց բավական հեռացած բնագրից. Մամսոնն ասում է. «Եթե մեզ բարկացնեն, սրերս դուրս կքաշենք», Գրիգորիոն պատասխանում է. «Այո՛, բայց զգույշ կաց, որ վիզդ դուրս չքաշեն»: Բովանդակությունը ճիշտ է արտահայտված, բայց բնագրի սրամբտությունը շատ է պակասել, ապա բոլորովին դուրս է ընկել բնագրում collar կարևոր դեր ունեցող բառը՝ իր իմաստով: Երկրորդ թարգմանության մեջ բնագրի նկատմամբ հարազատությունը մեծացել է: Մասեհյանը պահել է փաշել բայի բառախաղը, բայց այնպիսի բովանդակություն է տվել նրան, որ խոսքը մոտեցել է բնագրին և մանավանդ collar-ն էլ պահպանել է՝ թարգմանելով օղակ (մահացու, կախաղանի օղակ) և ոչ թե օձիք, որ բառի սովորական իմաստն է: Այսպես. Սամս.— «Հենց որ բարկանանք, սուր կքաշենք», Գրիգ.— «Հա՛, քանի ողջ ես վիզդ օղակից դուրս քաշիր»: Ինչպես տեսնում ենք, պահպանվել է բնագրի թե՛ draw բառի խաղը (սուրը կքաշենք և վիզդ օղակից

դուրս քաշիր), և թե մասամբ էլ collar-ի կատարած դերը (վիզը օձիքի մեջ է, բայց «վիզդ օղակից դուրս քաշիր» նշանակում է մի քիչ պարծենկոտություն դրսևացնելու, տե՛ս շտուժես և այլն):

Այսպիսով, թարգմանությունը թե՛ շատ է մոտեցել (գրեթե բառ առ բառ) բնագրին, թե՛ բառախաղ կա՝ հենված հայերենի հնարավորությունների վրա և թե՛ բնագրի բովանդակությունն ու սրամտության երանգն է ավելի լավ պահպանվել:

Ասենք նաև, որ այս կտորը նույնպես այլ լեզուների դժվար թարգմանվողներից է: Հաճախ թարգմանիչները ստիպված են եղել բնագրի խոսքից ու ոճից շատ հեռանալ բովանդակությունը ճիշտ արտահայտելու համար: Օրինակ, ռուսերեն վերոհիշյալ թարգմանության մեջ Սամսոնի «сразу схвачусь за меч!»¹¹ խոսքին Գրիգորիոն պատասխանում է. «Смотри хватишься, а уж попал в беду»¹² Միայն схвачусь և хватишься բառերի խաղն է մի փոքր բնագրի ոճը հիշեցնում, իսկ Գրիգորիոն խոսքը շատ է տարբեր և հեռու բնագրի «Ay, while you live, draw your neck out of the collar» արտահայտությունից:

Խ. Դաշտենցի թարգմանությունը նման է Մասեհյանի առաջին տարբերակին. Սամ.— «Եթե մեր բարկության ծովը հանեն, դուրս կքաշենք մեր սրերը»: Գրիգ.— «Այդ ճիշտ է: Բայց զգույշ կաց, որ քո վիզը դուրս չփախն» (հմտ. ընդգծվածը Մասեհյանի առաջին թարգմանության նույն կտորի հետ):

Անկասկած է, որ Մասեհյանի թարգմանության երկրորդ տարբերակում այս դեպքում ևս շատ ավելի նուրբ ու ճաշակավոր լուծում է գտնվել ու բնագիրն ավելի մեծ ճշտությամբ է հայացվել:

Վերցնենք մի այլ հատված, ընդ որում, բոլորովին պատահական՝ դարձյալ առաջին արարվածից.

Ben. Good morrow, cousin.

Rom. Is the day so young?

Ben. But new struck nine.

Rom. Ay me! sad hours seem long.

Was that my father that went hence so fast?

Ben. It was.—What sadness lengthens Romeo's hours?

Rom. Not having that, which, having, makes them short.

Ben. In love?

Rom. Out—

Ben. Of love?

Rom. Out of her favour, where I am in love.

Ben. Alas that love, so gentle in his view,

Should be so tyrannous and rough in proof!
Rom. Alas that love, whose view is muffled still,
Should without eyes see pathways to his will!
Where shall we dine? (p. 904)

Այս երկխոսության որ կտորն էլ նկատի առնենք, կտեսնենք, որ թարգմանության երկրորդ տարբերակում այն բնագրին ավելի մոտ է վերարտադրվել (կամ հայացվել), քան առաջինում:

Ահա հենց սկիզբը. առաջին տարբերակում Բենվոլիոն Ռոմեոյին ողջունում է այսպես. «Բարի լույս, Ռոմեո», Ռոմեո-ն բռնել է բնագրի cousin բառի տեղը: Մինչդեռ երկրորդ տարբերակում ունենք. «Բարի լույս, զարմիկ», որ պարզապես ճշգրիտ թարգմանություն է: Ի դեպ, Բենվոլիոյին հրաժեշտ տալիս էլ Ռոմեոն է ասում. «Farewell, my coz», բայց առաջին թարգմանության մեջ ունենք. «Մնաս բարով, Բենվոլիո» (21), որը նույնպես ուղղված է երկրորդում «Մնաս բարով, զարմիկ» (17):

Բերված դեպքում Ռոմեոն, որ ամբողջովին տարված է Ռոզալինով և չգիտե, թե այդքան վաղ է, զարմանում է Բենվոլիոյի «Բարի լույս»-ի վրա: Անգլերեն դա հնչում է այսպես Is the day so young? որ բառացի նշանակում է՝ «մի՞թե օրն այդքան երիտասարդ է», այսինքն՝ «Բարի լույս, մի՞թե դեռ վաղ առավոտ է»: Առաջին թարգմանության մեջ անգլերենի արտահայտության աղեղեղությամբ խոսքը թարգմանվել է այսպես. «Մի՞թե դեռ օրը այսքան կանուխ է» (19), որ Ռոմեոյի հարցի էությունը հստակ չի վերարտադրում, երկրորդ թարգմանության մեջ ունենք՝ «Դեռ այդքան վաղ է», որ և ավելի ստույգ է վերարտադրում բնագրի իմաստը: Դրան Բենվոլիոն պատասխանում է. ըստ առաջին տարբերակի՝ «Հենց հիմա զարկեց իններորդ ժամը», ըստ երկրորդի՝ «Ինը նոր զարկեց», որ և՛ ավելի լավ հայերեն է, և՛ բնագրին ավելի մոտ («But new struck nine»):

Կամ Բենվոլիոն հարցնում է. «What sadness lengthens Romeo's hours?», սա առաջին տարբերակում թարգմանվել է՝ «Ի՞նչ վիշտ է ժամերդ այդպես երկարում» (19), թեև անգլերեն բնագրի մեջ նույնն ասելու ոճը տարբեր է՝ «Ի՞նչ վիշտ է Ռոմեոյի ժամերը երկարացնում» և խոսակցի մասին երրորդ դեմքով (երկրորդի փոխարեն) արտահայտվելը բնավ խորթ չէ հայերենին: Մասնհայանը այդ գիտակցելով երկրորդ թարգմանության մեջ պահպանել է անգլերենի արտահայտչաձևը. «Ի՞նչ վիշտ է, որ Ռոմեոյի ժամերը այդպես երկարացնում է» (15):

Թարգմանական ավելի նուրբ վարպետություն է պահանջվում հաջորդ երկխոսությունները հայացնելու համար:

Բերում ենք առաջին տարբերակի այս հատվածն ավելի ընդարձակ.

Բեն.— ...Ռոմեո,

Խնչ վիշտ է ժամերդ այդպես երկարում:

Ռոմ.— Այն է, որ շունիմ այն, որ թե ունենայի
ժամերս կկարճեր:

Բեն.— Միթե՞ սիրուց է:

Ռոմ.— Ես զուրկ եմ...

Բեն.— Սիրո՞ւց:

Ռոմ.— Զուրկ նրա շնորհից՝
որին սիրում եմ: (էջ 19)

II տարբերակ.

Բեն.— ...Խնչ վիշտ է, որ Ռոմեոյի ժամերը
այդպես երկարացնում է:

Ռոմ.— Այն, որ շունեմ այն, ինչ ունենալս պիտի կարճացներ:

Բեն.— Սե՞րը:

Ռոմ.— Զրկվիլը:

Բեն.— Սիրո՞ւց:

Ռոմ.— Նրա շնորհից, որին սիրում եմ: (էջ 15—16)

Թարգմանության առաջին տարբերակում էլ է զգացվում Մասեհյանի վարպետությունը, երկխոսության ամբողջությունը (և ոչ թե գործող անձանց խոսքերը առանձին-առանձին) Թարգմանելու գործում, բայց երկրորդ տարբերակում կ'այդ վարպետությունն է ավելի կատարելագործված, կ'ընազդի ոճն ու ոգին ավելի շատ է պահպանվել:

Բնագրում Բենվոլիոյի հարցին, թե «What sadness lengthens Romeo's hours?», Ռոմեոն պատասխանում է. «Not having that, which having, makes them short», որտեղ hours (ժամեր) բառը չի կրկնված (փոխարինված է դերանվամբ): Մասեհյանի առաջին թարգմանության մեջ այդ բառը կրկնվում է («որ թե ունենայի ժամերս կկարճեր»), երկրորդ թարգմանության մեջ Բենվոլիոյի հարցի ձևը այնպիսին է («Խնչ վիշտ է, որ Ռոմեոյի ժամերը այդպես երկարացնում է»), որ այլևս պատասխանի մեջ ժամեր բառը կրկնելու անհրաժեշտություն չի թողնում, և պարզ է, որ «պիտի կարճացներ»-ը ժամերին է վերաբերում: Այս փոքրիկ ամանրամասնությունն անգամ ցույց է տալիս, թե ինչպես է քայլ առ քայլ թարգմանիչը ջանացել մոտենալ շեքսպիրյան բնագրին: Այնուհետև, Բենվոլիոն հարցնում է՝ in love? Առաջին անգամ Մասեհյանը թարգմանել է՝ «Մի՞թե սիրուց է», երկրորդ անգամ՝ «Սե՞րը», Ռոմեոն պատասխանում է out- (պատասխանն անավարտ է), Մասեհյանը նախ թարգմանել է Ես զուրկ եմ..., բայց հետո՝ Զրկվիլը. այսինքն՝ այն հարցին, թե պատճառը սե՞րն է, կիսապատասխան է տալիս՝ Ո՛չ, զրկվիլը, որպեսզի հետո Բենվոլիոն հարցնի of love?, որ բառացի և ըստ էության նշանակում է Սիրո՞ւց և այդպես

էլ թարգմանել է Մասեհյանը թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ անգամ: Բայց այս մի հարցի պատասխանը, որը նախորդ անավարտ պատասխանի (out—զրկվելը) շարունակությունն է, առաջին տարբերակում այսպես է՝ «Ձուրկ նորա շնորհից, Որին սիրում եմ», իսկ երկրորդ տարբերակում ունենք միայն «Նրա՛ շնորհից, որին սիրում եմ», այսինքն՝ անավարտ պատասխանի իրական շարունակությունը: Այդպես պահպանվել է բնագրի երկխոսության ամբողջությունը կամ ոճի ամբողջությունը:

Նույնը պետք է ասել նաև բնագրից վերը բերված հատվածում՝ Ռոմեոյի առավել երկար խոսքի թարգմանության մասին: Օրինակ, առաջին թարգմանության մեջ ունենք.

Վա՛հ, ի՛նչպես սերը, աչքերին մի կապ,
Կարող է անաչք, տեսնել շավիղներ
Դեպ իր փափագը: Ո՛ւր պետք է ընթրենք:—

Բնագրում սիրո աչքերին դրած կապի մասին խոսք չկա, այնտեղ կա միայն without eyes—առանց աչքերի, անաչք, ինչպես որ երկրորդ տողում է թարգմանված: Նոր տարբերակի մեջ աչքերի կապի մասին խոսք չկա, այն փոխարինվել է «որի աչքերը միշտ պարուրված են» արտահայտությամբ, որով մեղմված է բնագրից շեղվելու հանգամանքը: Ահա հատվածը երկրորդ թարգմանությամբ.

Ա՛խ, ինչպես սերը, որի աչքերը միշտ պարուրված են
Կարող է անաչք, ճամփաներ գտնել իր կամքի համար:
Ո՛ւր պիտի ճաշենք:

Թեև pathways-ը ավելի ճիշտ է շավիղ թարգմանել, քան ճամփա, իսկ will բառն էլ նշանակում է փափագ, կամք, տվյալ խոսքի մեջ «to his will»-ը ավելի ստույգ է թարգմանել ոչ թե «Դեպի իր փափագը», այլ՝ «Իր կամքի համար»: «See pathways to his will!»-ին շատ ավելի մոտ է «Ճամփաներ գտնել իր կամքի համար» թարգմանությունը: Այս հատվածում, անգլերենի «Where shall we dine?» խոսքը, որ առաջին տարբերակում, չգիտես ինչու, սխալմամբ թարգմանվել է՝ «Ո՛ւր պիտի ընթրենք», երկրորդում ճշտված է՝ «Ո՛ւր պիտի ճաշենք» (16). (Ժաման էլ ընթրիքի չէ, գուցե ավելի ճիշտ կլինեին անգլերեն ճաշելը, օրվա ժամը նկատի առնելով, հայերեն թարգմանել նախաճաշել, բայց հավանաբար, նույնիսկ այդպիսի «ճշտող» շեղումն էլ դուր չի եկել Մասեհյանին. երկրորդ թարգմանության ժամանակ): Ռոմեոյի այս խոսքի վերջում եղած արտահայտությունը՝ This love feeble, that feel no love in this, առաջին տարբերակում դարձյալ ստույգ չի թարգմանված, «Այս է այն սերը, Որ ես զգում եմ. մի սեր, որի

մեջ ես սեր չեմ զգում»։ Կարող է հասկացվել այնպես, որ ըստ Ռոմեոյի խոսքի իր սերը իսկական սեր չէ, քանի որ նրա մեջ ինքը սեր չի զգում։ In this-ը այս դեպքում հայերեն բառացի նրա մեջ թարգմանելով կորցնում ենք բնագրի իսկական իմաստը. Ռոմեոն այստեղ ասում է ճիշտ հակառակը. ոչ թե այն, որ իր սիրո մեջ սեր չկա, այլ, որ այդ սերը կա, բայց առաջմ՝ անփոխադարձ, ուստի և իր համար ծանր է, և որ այդպիսի սեր «ինքը չի սիրում»։ Երկրորդ տարբերակում թարգմանությունը ճիշտ է վերարտադրում Ռոմեոյի այս միտքը. «այս է այն սերը, որ ես զգում եմ, ես որ չեմ սիրում այդպիսի սերը» (16)։

Կարելի է ողբերգության նաև շատ ուրիշ հատվածներ վերցնել իբրև օրինակ և ցույց տալ, թե ինչպես է Մասեհյանը իր երկրորդ թարգմանությունը հնարավոր ամեն դեպքում ավելի մոտեցրել բնագրին. եթե դրան նպաստել է բնագրի ոճին, խոսքին, բառին հավատարիմ մնալը, նա ջանացել է պահպանել դրանք. երբ նույն ձգտմանը ակնհայտորեն նպաստել է բառացիությունից հեռանալը նա հրաժարվել է հայերենում Շեքսպիրին աղավաղող բառացիությունից։

Քիչ չեն նաև առաջին թարգմանության ժամանակ թույլ տրված բացարձակ սխալները երկրորդում ճշտելու դեպքերը։ Արդեն բերված օրինակներից բացի հիշենք մի սխալ ևս, որ տեղ էր գտել առաջին տարբերակում. մի քանի դեպքում բնագրի մեջ դայակը Զուլիետին madam է անվանում։ Առաջին տարբերակում այդ madam-ները Մասեհյանը թարգմանել է բառացի՝ տիկին, որի հետևանքով ստացվել է այնպիսի անհեթեթություն, երբ 14-ամյա աղջկան հայերեն տիկին են անվանում, ինչպես՝

Դայ.— Տիկին, ձեր մայրը ձեզ մի խոսք ունի (50)։

Կամ՝

Դայ.— Տիկին։

Ջուլ.— Գալիս եմ...

Դայ.— Տիկին։

Ջուլ.— Իսկույն եկա (65)։

Երկրորդ թարգմանությունն այսպիսին է.

Դայ.— Օրիորդ, մայրդ խոսք տւնի քեզ հետ (40)։

Կամ՝

Դայ.— Օրիորդ։

Ջուլ.— Իսկույն։

Դայ.— Օրիորդ։

Ջուլ.— Իսկույն, իսկույն գալիս եմ... (52—53)։

Մի այլ դեպքում madam-ը, որ առաջին տարբերակում դարձյալ տիկին

է թարգմանվել (131), երկրորդում դարձել է տիրումի (106), որը, թերեւ, ավելի ճիշտ է, քան նույնիսկ օրիորդը:

3. Երկու թարգմանությունների միջև եղած երրորդ տարբերությունը մենք համարեցինք տաղաչափությունը, այն, ինչպես ասվեց, գերազանցապես վերաբերում է տասը վանկանի յամբ-անապաստյան տողը 15 վանկանիով փոխարինելու հանգամանքին: Վերը բերված օրինակներում այդ տարբերությունը կարելի է հեշտությամբ դիտել Այժմ, այդ ավելի որոշակի ցուցադրելու համար, բերում ենք Զուլիետի և Ռոմեոյի լավագույն մի երկխոսությունից հատված՝ առաջին և երկրորդ թարգմանությամբ.

I տարբերակ.

Զուլ.— Գընա՛ւ հս ուզում. դեռ լույսը մոտ չէ.

Մի սոխակ էր այն, ոչ թե արտուտը,
Որ խոցեց փոսը երկշոտ ականջիդ:
Նա ամեն գիշեր գալիս երգում է
Նըռան ծառի վրա, հավատա՛, հոգիս,
Սոխակն էր:

Րոմ.— Արտուտն էր, լույսի մոռնետիկը,
Ոչ թե սոխակը, նայի՛ր, սիրակա՛ն,
Տե՛ս ի՛նչ նախանձոտ լուսեղեն շերտեր
Եզրազարդում են անջատ ամպերը
Արևելքի մեջ: Գիշերի ջահերը
Վառվել են պըրժել. և ուրախ ցերեկը
Ոտքի մատի վրա ելնում է կանգնում
Այն մառախլապատ լեռների ծայրին:
Պետք է գնամ և ապրիմ, կամ մնամ և մեռնիմ:

Զուլ.— Ո՛չ, չէ այն լույսը առավոտվա լույս,
Ես ճանաչում եմ, մի մետեոր է,
Որ արեգակը արտաշընչում է՝
Որ ջահակիրըդ լինի այս գիշեր
Եվ լուսավորե քո ճանապարհը
Դեպի Մանտուա: Կա՛ց դեռ ուրեմըն,
Դեռևս շուտ է. ինչո՞ւ հս մեկնում:

Րոմ.— Թող ձերբակալեն և ըսպանեն ինձ.
Խոսք չունիմ բընավ՝ թե քեզ հաճո է:
Լավ, հս էլ կասեմ, որ այն գորշ լույսը
Ձէ առավոտյան աչքը լուսամփյուռ,
Այլ ցուքն է դըժգույն Սինթիայի ճակտի.

Եւ արտուտ չէր այն, որի շեշտերը
 Այնչափ բարձրագոյ սըլանում էին
 Երկնական արում, մեր գըլխի վերեւ
 Եւ շատ առավել տենչ ունիմ մնալու՝
 Քան կամք գընալու Ե՛կ, մա՛հ, եկ բարով,
 Քանզի այդպես է Ջուլիետի կամքը:
 Ի՛նչպես ես, հոգիս, խոսիմք, դեռ լույս չէ:
 (էջ 126—127)

II տարբերակ.

Զուլ.— Ուզում ես երթա՞լ. դեռ լուսաբացը մոտ չէ, սոխակն էր,
 Ոչ թե արտուտը, որ երկյուղալից ականջդ սարսեց.
 Նա ամեն գիշեր երգում է այնտեղ նուան ծառի տակ,
 Հավատա, հոգիս, սոխակի ձայնն էր:

Ռոմ.— Ոչ, ոչ արտուտն էր, որ լուսաբացի մունետիկն է միշտ,
 Ոչ թե սոխակը. նայիր, հոգյակըս, ի՛նչ քինոտ շողեր
 Եզրագարդում են զատվող ամպերը արևելքի մեջ:
 Գիշերի ջահերն արդեն մարել են, և կայտառ այգը
 Ոտքի մատի վրա կանգնած է լեռան կատարների վրա,
 Կամ երթամ ապրեմ, կամ մընամ, մեռնեմ:

Զուլ.— Ո՛հ, ո՛հ, այն լույսը ցերեկվա լույսը չէ, ես հաստատ գիտեմ,
 Մի մետեոր է, որ արեգակը արտաշնչում է,
 Որ քեզ այս գիշեր ջահակիր լինի դեպի Մաւստուա,
 Դեռ կաց, ուրեմն. չըպիտի երթաս:

Ռոմ.— Կալ, թող ինձ բռնեն, թող ինձ սպանեն,
 Հոգ չէ, ես գոհ եմ, եթե այդպես է քո ցանկությունը.
 Ես էլ թող ասեմ, որ այն գորշ լույսը այգի աչքը չէ,
 Այլ գունատ ցուքն է Յինտիայի դեմքի,
 Ոչ էլ արտուտի գեղգեղանքն է այս,
 Որ սլանում է մինչև բարձունքը երկնական արի,
 Իմ մեջ ավելի տենչ կա մնալու, քան կամք երթալու.
 Եկ, մահ, եկ բարով, քանի որ Ջուլիետն այդ է ցանկանում:
 Ինչպե՞ս ես, հոգիս, արի խոսենք դեռ, լույսը չէ բացվում:
 (էջ 104—105)

Կարելի է մի շարք նմուշներով ցույց տալ, որ երկրորդ տարբերակը իբրև
 գեղարվեստական խոսք ընդհանրապես բարձր է առաջինից, եթե անգամ հաշ-
 վի շառնենք բնագրին ավելի մոտ կամ հեռու լինելու հանգամանքը: Սակայն

փաստերը ցույց են տալիս նաև, որ շափի այս փոփոխումը, և դրանով խոսքն ավելի տարածուն կամ տարողունակ դարձնելը թարգմանչին հնարավորություն է տվել և՛ ավելի մոտենալ բնագրին, և՛ առհասարակ լեզվական- ոճական մի շարք գեղագիտական բարելավումներ անել: Իհարկե, այսպիսի բարելավումները միայն ոտանավորի շափի այդ փոփոխությունը չեն պայմանավորված, բայց տողի «լայնացումը» նման բարելավումների հնարավորությունը, ըստ երևույթին, մեծացրել է:

Օրինակ, այդպիսի բարելավումներից է հետևյալը, it is not yet near day (էջ 925) խոսքը հայերեն կնշանակի «դեռ լուսաբացը մոտ չէ», ինչպես որ գտնում ենք II տարբերակում, մինչդեռ առաջինում ունենք՝ «Դեռ լույսը մոտ չէ», որ այնքան էլ հաջող չէ, քանի որ լույսի մասին չէ խոսքը, այլ լուսանալու, առավոտվա:

Լույս միավանկ բառը լուսաբաց եռավանկով փոխարինելուն հնարավորություն է տվել նաև տողի երկարացումը՝ 15 վանկանի դարձնելու միջոցով: Ի դեպ, բերված հատվածի վերջում նույնպես «Դեռ լույս չէ» արտահայտությունը, որ բնագրի it is not day (էջ 926) խոսքի ոչ լավագույն թարգմանությունն է, փոխարինված է «լույսը չի բացվում» նախադասությամբ, որը ճիշտ է արտահայտում բնագրի իմաստը և տաղաչափորեն էլ լավ է հնչում 15 վանկանոց տողի շնորհիվ:

Ինչպե՞ս ես, հոգիս, արի խոսենք դեռ, լույսը չէ բացվում:

Այս տողը ամբողջովին և ճշտորեն արտահայտում է բնագրի («How is't, my soul? Let's talk,—it is not day») բովանդակությունը, որը կարծես լիովին չի տեղավորվում առաջին տարբերակի տողում:

Այնուհետև, առաջին թարգմանության՝ ...«Գիշերի ջահերը վառվել են պրծել և ուրախ ցերեկը Ուտքի մատի վրա հելում է կանգնում Այն մառախլապատ լեռների ծայրին» (127) խոսքի մեջ ճիշտ չէ «ուրախ ցերեկը» կապակցությունը, քանի որ դարձյալ խոսքը ակնհայտորեն առավոտի, լուսաբացի մասին է և բնագրի «jocund day»-ը (էջ 925) պետք է ժրջաճ լուսաբաց հասկանալ. և ահա Մասեհյանը երկրորդ տարբերակում ճիշտ է գտել «կայտառ այգ»-ը: Ավելի ճիշտ է նաև «գիշերի ջահերն արդեն մարել են» արտահայտությունը համեմատած բառացի, բայց հայերեն ոչ շատ հաջող «գիշերի ջահերը վառվել են, պրծել» առաջին թարգմանության հետ «Nigh's condle are burnt aut», էջ 925)։

Անշուշտ, առաջին տարբերակի «Մի սոխակ էր այն, ոչ թե արտուտը, որ խոցեց փոսը երկշոտ ականջիդ» թարգմանությունը իբրև հայերեն խոսք փայլուն չէ, մինչդեռ երկրորդ տարբերակի «...սոխակն էր, Ոչ թե արտուտը, որ երկյուղալից ականջդ սարսեց» թարգմանությունը գեղագիտորեն ավելի արդարացված է:

Առաջին տարբերակի սիրական բառը («Ոչ թե սոխակը. նայի՛ր, սիրական՛ն») հոգյակ-ով փոխարինելը նույնպես գեղագիտորեն հիմնավոր է (բնագրում՝ love է, որ երկու ձևով էլ կարող է թարգմանվել): Ընդ որում սիրական բառը, որ շատ է գործածված առաջին տարբերակում, երկրորդի մեջ մի քանի դեպքում փոխարինվել է այլ բառերով: Օրինակ, Զուլիետի հետևյալ խոսքի առաջին թարգմանությունն այսպիսին է.

Ուրեմն գնացի՞ր, ա՛խ, սիրականըս,
Տերըս, ամուսինս և բարեկամըս: (էջ 128—129)

Երկրորդում թարգմանված է.

Գնացի՞ր այդպես, իմ սերըս, տերըս և բարեկամըս:
(էջ 106)

Մենք փոքր-ինչ սկսեցինք հրապուրվել թարգմանության նաև այնպիսի խոսքային բարեւավումներով, որոնք գուցե և չեն առնչվում Մասեհյանի նոր շափի հետ, ինչպես և չեն արտացոլում նրա ջանքերը բնագրին մոտենալու ուղղությամբ, այլ սոսկ «հայերենի սահմաններում» կատարված գեղագիտական բնույթի խոսքային առանձին մշակումներ են, որոնք արդեն կազմում են երկու թարգմանությունների միջև եղած տարբերությունների մեր նշած շորորդ խումբը:

4. Խոսքը վերաբերում է թարգմանության լեզվաոճական այնպիսի բարեւավումների, որոնք անգլերեն բնագիրը ճիշտ թարգմանելու հետ չեն առնչվում, կամ քիչ են առնչվում. անգլերեն միևնույն բառը, խոսքը երբեմն հայերեն ճիշտ բառով կամ խոսքով է թարգմանված թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ տարբերակում, բայց երկրորդ տարբերակի լեզվական միավորը գեղագիտական առավելություն ունի: Օրինակ, cheek բառը հայերեն թարգմանվում է՝ և՛ թուշ, և՛ այտ: Առաջին թարգմանության մեջ Ռոմեոն ասում է.

Նորա թշերի պայծառությունը
Ամոթ կբերեր այն վառ աստղերին: (էջ 58)

Կամ՝

Ա՛խ, ես այդ ձեռքին ձեռնոց լինեի՛
Որ կարենայի դիպչել այդ թշին:

Ազնվական Ռոմեոյի բերանում թուշ, թշեր բարբառային երանգ ունեցող բառը չի հնչում, ավելի ճիշտ կլինեի այտ-ը, և II թարգմանության մեջ ունենք.

Նրա այտերի պայծառությունը ամոթ կբերեր
Երկու աստղերին... (էջ 46) և այլն:

Ա՛խ, ես այդ ձեռքին ձեռնոց լինեի,
Որ կարենայի դիպչել այդ այտին: (էջ 47)

Մյուս կողմից ողբերգության բնագրում ծառաները, դայակը ավելի ուսմակաբան խոսքերով են արտահայտվում, Առաջին տարբերակում հարցի այս կողմի վրա Մասնհյանը շատ քիչ ուշադրություն է դարձրել, երկրորդ տարբերակում նա այդպիսի գործող անձանց խոսքը ուսմակորեն դարձնելու և ազնվականների խոսքից տարբերելու համար ավելի շատ է օգտագործել հայերենի մի քանի հնարավորությունները: Օրինակ, անգլերենի you դերանունը թեև հոգնակիի արժեք ունի, բայց հայերեն կարող է և՛ դուք, և՛ դու թարգմանվել ըստ հարկի: Առաջին տարբերակում you-ն գրեթե միշտ թարգմանված է դուք (քիչ դեպքերում՝ դու): Երկրորդ տարբերակում դայակի և ծառաների խոսքում այն գրեթե միշտ թարգմանված է դու, քանի որ նրանք խոսում են ոչ թե քաղաքավարական հոգնակիով, այլ «ռամկական» եզակիով: Կամ՝ առաջին տարբերակում բոլոր գործող անձանց խոսքում գործածված են ցուցական դերանունների այս, այդ, այն գրական ձևերը, մինչդեռ երկրորդ տարբերակի մեջ ծառան և դայակը ավելի հաճախ խոսում են էս ու էն-ով:

Օրինակ, Կապուլետների ծառան առաջին տարբերակում ասում է. «Գլուխն այն մարդկանց, որոնց անունները գրված են այստեղ» (26), երկրորդում՝ «գտնել էն մարդկանց, որ անունները գրված են էստեղ» (21): Նույն ծառան առաջին տարբերակում Ռոմեոյին դիմելով քաղաքավարական հոգնակիով, ասում է.

Գուցե այդ բանը դուք սովորել եք
Առանց գրքերի, բայց ասեք, խնդրեմ,
Կարո՞ղ եք կարդալ ինչ բան որ տեսնեք:
(էջ 27)

Երկրորդ տարբերակում ունենք.

էդ առանց գրքի սորված կլինես,
Բայց, ասա, խնդրեմ, մի բան որ տեսնես,
Կարո՞ղ ես կարդալ: (էջ 22)

Դայակի ու ծառաների խոսքում եզակիի էս ու էդ-ի հետ մուծված են նաև այլ ուսմակաբանություններ, ինչպես այս օրինակում՝ բարբառային ստոված-ը: Թարգմանության երկրորդ տարբերակում առաջինի համեմատ կան նաև ուրիշ «մանր» ոճական շտկումներ: Ահա դրանցից մեկը ևս. երկրորդ արարվածի շորրորդ տեսարանում Մերկուտիոն գործածում է «վայրենի սազ» կապակցությունը, երկրորդ տարբերակում վայրենի-ն դարձել է վայրի, այսինքն՝ ճիշտ բառն է գտնվել:

Նույն արարվածի շորորող տեսարանում դայակի խոսքի մեջ merchant (առևտրական) բառը գործածված է արհամարհական երանգով, Մասեհյանը իրավացիորեն թարգմանել է ոչ թե առևտրական, այլ՝ շառշի:

Դայ.— Ասացեք խնդրեմ, պարոն, ո՞վ էր այս անամոթ շարշին, որ այնքան լի էր լրբություններով (83):

Երկրորդ տարբերակում շառշի-ն փոխարինված է փեքեզակ-ով, որ, անշուշտ, ավելի լավ է արտահայտում բնագրի՝ բացասական մակդիրի իմաստը (67):

Հաջող փոխարինում պետք է հաշվել նաև առաջին տարբերակում անգլերենից մի քանի տեղ պահպանված լեղի բառը երկրորդ տարբերակում տիկին-ով փոխարինելը (օրինակ, լեղի Կապուլետը ամենուրեք դարձել է տիկին Կապուլետ և այլն):

* * *

Թարգմանության երկրորդ տարբերակում որոշ դեպքերում պահպանվել են առաջինի մի երկու թերությունները, երբեմն էլ, թերևս, առաջին տարբերակի հաջող թարգմանությունը երկրորդում փոխարինվել է պակաս հաջողված թարգմանությամբ, կան և անհասկանալի բացթողումներ, որ գուցե տպագրական վրիպումներ են կամ թարգմանչի վերջնական խմբագրմանը չենթարկված կտորներ: Անհասկանալի է նաև, թե ինչո՞ւ երկրորդ տարբերակում բոլորովին բացակայում է Նախբազանքը (խորը):

Բայց բոլոր դեպքերում «Ռոմեո և Ջուլիետ»-ի երկրորդ թարգմանությունում շ. Մասեհյանը լուրջ քայլեր է արել դեպի ողբերգության միանգամայն դասական հայացումը և այն մինչև օրս էլ մնում է չգերազանցված:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ց Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. A. C. Bradley, Shakespearean Tragedy, London, 1962, p. 61.

2. «Շեքսպիրական», գիրք II, Երևան, 1967, էջ 228:

3. Նույն տեղում:

4. Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. VI, Երևան, 1959, էջ 109:

5. Նույն տեղում, էջ 123:

6. Շեքսպիր, Րոմեո և Ջուլիետ, Թիֆլիս, 1896, էջ 116—117:

Այսուհետև «Ռոմեո և Ջուլիետի»՝ Մասեհյանի թարգմանության երկու տարբերակներից ընտրված քաղվածքների էջերը նշելու ենք տեքստում՝ փակագծերի մեջ:

7. Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 129:

8. Է. Զրբալյան, Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964, էջ 50:

9. William Shakespeare, The Complete Works, London, and Glasgow, 1964, p. 902.

10. Уильям Шекспир Полн. собр. соч., в восьми томах, т. 3, М., 1958, стр. 9.

11. Նույն տեղում:

12. Նույն տեղում: